

IDEAS QUE SUSTENTAN A ELABORACIÓN DO DICCIONARIO DE VALLADARES

M. DOLORES SÁNCHEZ PALOMINO
Universidade da Coruña

No 1884 publicábase o terceiro repertorio lexicográfico galego que leva o título de diccionario: referímonos ó *Diccionario gallego-castellano*, da autoría de Marcial Valladares. Nas liñas que seguen achegarémonos nun primeiro momento ó estudio das motivacións que levaron a Valladares a elaborar este diccionario e ós obxectivos que aparentemente o guiaban, o que implica a súa propia concepción do diccionario e conduce necesariamente ó patrón de lingua que preconizaba. Nun segundo momento, aproximaremonos ó deseño da obra e ás estratexias concretas que presidiron esta elaboración. Trátase, en resumo, tal e como reza o título, de intentar dilucidar as ideas que sustentan a confección dunha obra que, independentemente do xuízo que mereza o resultado final¹, ten o interese indiscutible de ser unha das pioneiras na tradición lexicográfica galega². Procuraremos, por outra banda, ver en qué medida encaixan esas ideas na tradición. A nosa fonte principal non pode ser outra có prólogo do diccionario, que incidentalmente completaremos con outros textos, como o prefacio da gramática do mesmo autor, redactada no 1892, pero publicada no 1970³.

1. Algúns datos previos

Comeza Valladares o seu prólogo afirmando que, a pesar da

---

¹ Para Carballo Calero (1970: s.p.), por exemplo, o de Valladares era o diccionario clásico do galego, base do que consideraba o mellor diccionario da lexicografía galega moderna (ata o 1970, claro está), o de Eladio Rodríguez.

² Para máis información sobre as ideas que subxacen nos dicionarios de Rodríguez e Cuveiro, *vid.* Sánchez Palomino (1999a e 1999b).

³ Este traballo enmárcase no proxecto *Historia e crítica da lexicografía galega. Estudio contrastivo*, financiado pola Xunta de Galicia (XUGA 10403B98), que se leva a cabo baixo a nosa dirección na Universidade da Coruña.

conveniencia dun diccionario galego, demostrada xa hai tempo, pouco se fixo ó respecto, pois ata entón só se publicaran tres inventarios lexicográficos: o diccionario de F. J. Rodríguez (1863), ó que dedica palabras eloxiosas, o glosario dos *Cantares gallegos* de Rosalía (1863) e o vocabulario de F. Mirás, aparecido no seu *Compendio de gramática gallega-castellana* (1864), que, en cambio, critica polo seu popularismo (1884: V). Deixemos de lado, de momento, o feito de que neste repaso inicial non menciona o diccionario de Cuveiro, publicado no 1876, tema sobre o que volveremos máis adiante, posto que si o menciona despois. O certo é que esta descrición da penuria lexicográfica galega lle serve para ponderar indirectamente a súa obra, que contribuiría a encher ese baleiro case total.

Por outra parte, Valladares declara que leva dedicándose á tarefa do diccionario desde 1850. Máis cá data de remate do mesmo -a definitiva sería o ano 1884, en que dá o traballo á imprenta, pero unha primeira redacción estaría terminada no 1869-, interéstanos agora a data de comezo sinalada polo autor, segundo a cal o traballo levoulle case vinte anos para a primeira redacción e case trinta e cinco para a definitiva. Sexa certo ou non ese dato (e tampouco temos por qué cuestionalo), coidamos que, ademais de enxalzar en certo modo o esforzo que implicou a elaboración do diccionario, pode haber nesa afirmación un desexo de entrar en competencia con F. J. Rodríguez, considerado precursor na materia. Segundo as referencias que o propio Rodríguez achega, Pensado (1976: 7) sinalou como posible data de redacción do que sería o primeiro diccionario galego a comprendida entre o verán de 1850 e 1851 e, en calquera caso, como é lóxico, non despois de 1854, ano da morte do autor. Lembrémo-lo orgulloso que se mostraba Rodríguez por se-lo primeiro que daba á luz un diccionario galego: “por ser el primero que dio a luz en Galicia un trabajo de esta especie, pues si de algún escritor se dice haber compuesto el diccionario gallego, de nada me sirvió, ni servirá tal vez a nadie su obra, por haberse enterrado o quizá desaparecido para siempre” (1863: X). Neste contexto, é posible que Valladares quixese apuntar que traballaba no diccionario desde 1850 para poñerse dalgunha maneira en pé de igualdade con Rodríguez⁴.

---

⁴ Non hai que esquecer que Valladares ocupaba un posto destacado en diferentes ámbitos de estudo e cultivo do galego, ademais do lexicográfico. Publicou a primeira novela en galego, *Maxina, ou a filla espúrea* (1880), participou no debate sobre a cuestión ortográfica e quixo tamén sostener unha certa polémica con Saco no relativo á gramática, como se deduce do prólogo dos *Elementos* e queda patente ó longo da obra (1970: 9 e 115, por exemplo).

2. Concepción da obra: motivacións e obxectivos. Modelo de lingua

2.1. Conveniencia e utilidade

Opina Valladares que está demostrada desde hai tempo a “conveniencia” dun dicionario galego, pero non explica o porqué desa conveniencia nin en qué consiste. Estas palabras lembran as que escribira A. de la Iglesia no prólogo ó dicionario de Rodríguez, se ben este aludía á “palmaria necesidade” do estudio do galego (1863: V). En efecto, o estudio científico do galego foi un dos obxectivos, ou máis ben das estratexias, da renacemento cultural e lingüística que se produce en Galicia sobre todo a partir do 1840 (*vid.* Hermida 1992: 22). Por outra banda, cómpre salientala proximidade deste termo co de “utilidade” que aparece desde o inicio da tradición, particularmente en Cuveiro como predecesor de Valladares, e que, de xeito explícito, utiliza o noso autor un pouco máis adiante en clara referencia á motivación do dicionario:

Nosotros, que desde mil ochocientos cincuenta venimos ocupándonos en tareas parecidas á las del señor Rodríguez; que ante las numerosas vías de comunicación abiertas hoy en Galicia, ante las invenciones del ferro-carril y del telégrafo eléctrico, ante el movimiento material é intelectual de nuestra época, comprendemos la utilidad ahora como nunca de un completo DICCIONARIO GALLEGO-CASTELLANO [*sic*], ... (1884: VI)

De novo, pois, a utilidade, na que Valladares insiste refrendándoa coa súa longa experiencia como lexicógrafo. Na lexicografía galega, polo menos nos seus inicios, máis que ó interese da obra en si mesma alúdese á súa “utilidade”, o cal ata certo punto é lóxico tendo en conta o carácter práctico do dicionario como libro de consulta. Por outro lado, é normal que cando se inicia o estudio científico dunha lingua, se queira pondera-los proveitos que se poden obter da publicación desas obras. Pero, no dominio da lexicografía, non sempre se explica por qué e para quen ha de ser útil o dicionario. É claro que este valor depende do seu deseño, e en primeiro lugar de se é bilingüe ou monolingüe; neste sentido, se ben ó principio do prólogo Valladares falaba dun “dicionario galego”, agora incide xa no verdadeiro carácter da obra, un dicionario galego-castelán, isto é, un dicionario bilingüe. Así pois, Valladares está a falar da utilidade dun dicionario bilingüe, e é sabido que tamén nisto se insire plenamente na tradición lexicográfica galega, anterior e posterior a el durante moito tempo. Non se formula a utilidade ou a “necesidade” dun dicionario monolingüe

galego, polo que a relación de dependencia respecto do castelán é clara. De tódalas maneiras, segue sen explicarse abertamente para qué e para quen ha de servir ese diccionario bilingüe. Probablemente o grupo principal de destinatarios sexa o de castelanfalantes que precisen descodifica-la lingua galega, pois esta é a tónica habitual nos inicios da tradición. Sen embargo, Valladares concibe tamén o diccionario como “un libro gallego, verdaderamente popular é instructivo”, e desexa “que ande hasta en manos del labriego” (1884: VII). É obvio que o diccionario é unha obra instructiva. Canto ó carácter popular, descoñecemos-lo que quixo dicir con exactitude Valladares; certamente así é se por popular se entende que reflicte o acervo lingüístico dun pobo e, polo tanto, tal e como se cría daquela, o seu espírito⁵. En calquera caso, Valladares pretende que poida ser útil tamén para o labrego (quizais en relación co exposto no punto 2.2. *infra*).

A idea da utilidade é posta en relación co incremento das vías de comunicación, os novos medios de comunicación e transporte, tales como o telégrafo eléctrico e o ferrocarril, e o “movemento material e intelectual” da época. Aínda que esta última referencia poida sobrepasar amplamente o ámbito galego, pois está claro que a segunda metade do século XIX é rica en movementos culturais en toda Europa,

---

⁵ Sen ir máis lonxe, esta identificación entre lingua e espírito dun pobo (o que equivale a dici-lo pobo mesmo) aparece no informe redactado polo coñecido polígrafo Antonio López Ferreiro, previo ó prólogo do diccionario, polo que recomenda a concesión da licencia para a súa publicación. A identificación, relacionada coas teses de W. Humboldt e do Romanticismo en xeral (*vid. Sarmiento 1986: 166*) aparece, entre outros, en Murguía (“Estudio sobre el origen de la lengua gallega. Inédito del P. Fr. Martín Sarmiento. Dos palabras del editor”, *La ilustración gallega y asturiana*, 9, 28.3.1880: 116), e será un leit-motif na defensa da lingua que farán moitas voces do Rexurdimento (outro debate sería se o Rexurdimento é produto directo do Romanticismo ou non). Implica que, se se quere asegura-la supervivencia dun pobo, hai que face-lo propio coa súa lingua. Non aparecía aínda, polo menos abertamente formulada, no diccionario de Rodríguez, se ben este defendía a necesidade do coñecemento da lingua materna, viva, para a súa supervivencia (*vid. Sánchez Palomino 1999a*). En concreto, di López Ferreiro: “Suele decirse, Emmo. Señor, que el estilo es el hombre; y con mayor razon debe sentarse que el lenguaje es el pueblo. En efecto, en el lenguaje vemos reflejadas las costumbres, la índole, las afecciones, los gustos y las aptitudes de cada pueblo” (1884: III). Deste xeito, o estudio da linguaxe cobra unha importancia particular, e dentro del, a confección do diccionario aparece como unha obra fundamental, que encerra a base do pensamento, e da historia, dun pobo: “un Diccionario es el inventario de los signos de locucion de que dispone un pueblo para expresar sus pensamientos y todas las naciones cultas le guardan y custodian con esmero. En sus fonéticas piezas [...] suele descubrirse la impronta de su procedencia. y por consiguiente, si de una parte son un indicio de las influencias á que el lenguaje estubo sujeto, de otra acusan tambien la accion y predominio que el mismo ejerció á su vez en los afines” (1884: III). Lembremos que esta idea se repetirá como un eco ata a constitución da Academia, que terá precisamente como obxectivos principais a elaboración dunha gramática e dun diccionario.

tamén pode remitir ó clima de efervescencia cultural do Rexurdimento, que deu importantes froitos tanto no terreo da literatura coma no da historia ou da etnografía. Valladares sitúase claramente neste mesmo clima ó comezo do prólogo, cando di: “DEMOSTRADA [*sic*] hace ya tiempo la conveniencia de un diccionario gallego, poco, sin embargo, acerca del particular, se ha trabajado en medio de las muchas bellísimas composiciones que de gallegos poetas han salido y estan saliendo á luz en nuestros dias” (1884: V), e ó final, ó menciona-las obras literarias publicadas entre a data inicial de redacción do diccionario, 1869, e a versión definitiva, de 1884 (*Follas novas, Aires d’a miña terra*, etc.).

Canto ás alusións ós avances técnicos, Valladares retoma as palabras de A. de la Iglesia no diccionario de F.J. Rodríguez, onde se aludía de forma máis explícita ó incremento nas posibilidades de “relación” entre persoas de diferentes lugares:

Por lo que al principio hemos declarado y por no ser demasiado prolijos, no descendemos á encomiar el referido estudio en bien del agricultor, comerciante, propietario, y del industrial, alcanzando á todos mutuamente su influencia en los diversos y multiplicados actos de la vida y muy particularmente cuando va ensanchándose cada vez más la esfera de relaciones, con el vapor y la electricidad que tienden á reunir en un solo punto y momento al tiempo y el espacio. (1863: VI)

2.2. Perfeccionamento da lingua galega e maior coñecemento do castelán

Pero o diccionario que nos presenta Valladares non só se nos mostra útil para facilita-las relacións humanas. Noutro momento, réveláenos outra posible derivación do mesmo cunhas palabras que non poden deixar de sorprenden:

Duélenos reflexionar, no que hablemos gallego los gallegos, si que, salvo honrosas excepciones, lo verifiquemos sin conciencia de nuestra lengua que tradicionalmente pasa de boca en boca, sin mejora alguna, ni para ella misma, ni para su traducción al castellano, cuando un buen diccionario gallego-castellano, léjos de perjudicar al idioma de Castilla, haría se difundiese éste más y más entre las clases todas de Galicia. Está en la naturaleza de las cosas; es ley de la humana condición, siempre perfectible, siempre inclinada á adoptar lo que más impresiona sus sentidos é indudable que, si cualquier patan del campo viese en un diccionario gallego, al lado de las voces, ó palabras de su dialecto, único que conoce, equivalencias castellanas que la gente instruida usa, procuraría naturalmente irse familiarizando con estas y

corridos años, el habla gallega se habría perfeccionado mucho (1884: VI-VII)⁶.

Atopámonos aquí co argumento de que o estudio do galego, neste caso a través dun diccionario bilingüe, non só non iría en contra do castelán, senón que sería favorable para el, pois facilitaría a súa expansión entre tódalas clases sociais, en especial entre a xente do campo, que só coñece o galego. Non sabemos ata qué punto se trata dun argumento retórico e preventivo, posto ó servicio da xustificación da obra. Argumentos análogos empregáronse desde os albores do estudio das linguas vulgares. Sen ir máis lonxe, é semellante ó que manexou Nebrija en defensa da súa gramática castelá (1992: 16); só que entón, entre outras cousas, a lingua que rivalizaba co vulgar era o latín, e agora é o castelán a que rivaliza co galego, o que complica máis a situación por tratarse dunha lingua viva e con forte presenza na sociedade galega. O argumento foi tamén recorrente durante a etapa do Rexurdimento, na que, como ben indica González Seoane (1992: 658) os máis ambiciosos só aspiraban a colocar galego e castelán en posición de igualdade. Foi, pois, un lugar común na época, ó que non se puido subtraer nin o mesmo Saco (1868: VII): “No es mi ánimo con esto excitar al abandono ó descuido del majestuoso idioma castellano, el cual lejos de perder, ganaria mucho con el estudio y comparacion de los dialectos afines” (*vid.* Sánchez Palomino 1999a).

2.3. *O patrón de lingua*

Sexa argumento conxuntural, obxectivo conscientemente procurado ou ámbalas dúas cousas, o certo é que a consecuencia que del se derivaría, a saber o perfeccionamento da lingua galega, encaixa coa visión que o propio Valladares tiña do galego e co seu patrón de lingua correcta. Á vista do parágrafo citado, o punto de partida sería que a lingua galega necesita dunha mellora, e a vía que Valladares propón para facela é o castelán. Diríase, pois, que, a pesar do que sostén Santamarina (1974a: 90), tamén no léxico Valladares propugna dalgunha maneira un modelo de corrección castelán para o galego⁷. Sen embargo, esta idea entraría en contradicción coa mención que aparece noutro momento do prólogo, cando Valladares se refire ó galego como “próximo, acaso, á desaparecer entre el humo de las lo-

---

⁶ O subliñado é noso (así será no sucesivo).

⁷ Finalmente, a actuación de Valladares no tocante ó léxico, só quedará patente tras un estudio pomenorizado dos lemas do seu diccionario, e do tratamento que reciben.

comotoras, ó á ser lastimosamente adulterado, efecto de la emigracion y otras circunstancias no aquí del caso” (1884: IX), palabras que recolle e amplía na gramática, ó critica-la introducción abusiva de castellanismos, así como a galeguización de voces castelás:

Y la introduccion de voces castellanas, que á veces castellanamente pronunciamos, nada prueba, ni debe admirarnos, al ver, según estamos viendo, efecto de la civilización, del roce con nuevas gentes de todos los que temporalmente emigran, ó de lo que quiera, sustituidas diferentes voces gallegas por equivalentes castellanas [...].

Pero esa introducción de voces, sí es abusiva; como abusivo es galleguizar innecesariamente muchas castellanas, ó adulterar las gallegas, acabará luego con nuestra meliflua habla, ... (1970: 21).

Moito máis claro é o pensamento de Valladares no relativo á sintaxe e á fonética. Se ben é certo que a tradición gramatical galega é no seu conxunto dependente do castelán en canto que sempre contempla esta lingua como punto de referencia, Valladares vai aínda máis lonxe nos *Elementos*, chegando a rexeitar xiros xenuinamente galegos a prol de solucións coincidentes coas castelás (*ir en, chamar por, andar a*, infinitivo conxugado...). Tampouco cabe dúbida sobre o que opina Valladares de certos fenómenos populares da fala, como a gheada e, en menor medida, o seseo:

Y componen, por último, unas cuatrocientas y tantas el *Vocabulario* del señor Mirás, siquiera, al tomarlas de boca de rústicos labradores, fuese tan excesivamente exacto que, intentando patentizar las *geadas*, en que incurren estos, efecto de ignorancia, ó abandono, desvirtuase hasta cierto punto el valor de algunos vocablos: así es que escribió *esjanado*, en vez de esganado; *esjumiado*, en vez de esgumiado [...], sin advertir acaso, que, pronunciándose, ó debiendo pronunciarse en gallego culto la *j* y el *ge, gi* como en francés se pronuncia, solo un castellano leerá las citadas voces de la manera que las escribió el señor Mirás. Las *geadas* son un defecto de la gente idiota: consisten en hacer fuerte la *g* suave, como en *gaita, guerra, guinda, gozo, gusto*; y, siendo un defecto, un abuso de simple pronunciacion, lo mismo que el decir *berse, Visente, senteo, siudá* etc., por berce, Vicente, centeo, ciudadá; y *nabisa, sapato, sarrapicar, socio*, etc., por nabiza, zapato, zarrapicar, zoco, etc., en ninguna gramática, en ningún vocabulario, pueden hallar cabida y deslustran la, por otra parte, interesante obra del señor Mirás (1884: VI; *vid.* tamén 1970: 20-21)⁸.

---

⁸ As cursivas corresponden ó texto orixinal.

Valladares detesta a gheada e o seseo porque se trata de fenómenos que identifica coa fala groseira e rústica dos aldeáns. Unha idea semellante aparece en Cuveiro (*vid.* Sánchez Palomino 1999b), se ben cómpre dicir que a consideración negativa da gheada estaba moi estendida daquela. A sorte do seseo, en particular o seseo implosivo, non foi tan mala, tal vez porque tivera eco na lingua literaria e pola existencia de fenómenos semellantes en castelán (para estas cuestións, *vid.* González Seoane 1992: 214-217 e Fernández Rei 1990: 177-181 e 197-200). O mesmo Valladares non o menciona ata o final da súa disertación, con referencias tan só ó seseo prenuclear; de feito, non ten ningún inconveniente en manexar exemplos con seseo implosivo na súa gramática (por exemplo, 1970: 38-39). A propósito da gheada, incorre nun coñecido erro que é indicio da súa escasa formación en materia lingüística: afirmar que en galego *j*, *ge*, *gi* se pronuncian ou deberían pronunciarse como en francés, cando nesta lingua se trata dun fonema fricativo prepalatal sonoro /ʒ/ e en galego é fricativo prepalatal xordo /ʃ/. Non se trata dun despiste, pois recae nel no apartado das advertencias (e en 1970: 19 e 20):

“La letra *g*, seguida de las vocales *e*, *i*, no se pronuncia fuerte, como en castellano, ni suave, como seguida de las vocales *a* o *u*, y sí como en francés, ó como los gallegos la pronunciamos en las voces *gamer*, *ginea* [...] Lo mismo sucede con la *j* y la *x*, seguidas, no ya solo de las vocales *e* *i*, sino tambien de las otras tres *a* o *u*”.

A razón desta actitude é a idea que Valladares ten sobre cal debe se-lo modelo de lingua para o galego. Fronte á postura de autores como Saco, que propugnan un modelo de lingua popular por considerar que se trata da variedade lingüística menos contaminada de elementos foráneos, Valladares é partidario dun patrón de lingua culto, da xente “instruída”, máis elitista polo tanto, porque opina que o galego popular (o que case equivale a dici-lo galego das aldeas) está repleto de vulgarismos e incorreccións (*vid.* González Seoane 1992: 208-217 e Santamarina 1974b: 193). Isto, que pode ser viable para unha lingua normalizada, non o era en absoluto para o galego, xa que a meirande parte dos sectores cultos da sociedade galega eran castelanfalantes. Valladares recorre, por conseguinte, a un modelo externo á propia lingua galega como patrón desta.

Valladares detesta determinados fenómenos da fala popular pero non identifica a lingua galega coa fala popular exclusivamente. Por iso critica os falantes cultos, entre os cales por outra parte parece incluírse, que desprezan o galego. Vexámolo no seguinte parágrafo, onde volve retratar-la situación sociolingüística de Galicia, e que, aínda que longo,

reproducimos polo seu interese:

No faltarán despreocupados, ó aristarcos que nos tachen de exigentes, si no es de pretenciosos, al detenernos en estos que llamarán refinamientos, propios mas bien de la lengua castellana que de un dialecto relegado al ignorante vulgo y que la gente culta, la gente fina casi no habla ya⁹. No se ilusionen, porque cierto es que hasta la gente culta, la gente fina, todos generalmente incurrimos en esos y otros defectos de lenguaje, no solo hablando en gallego, sino (y es lo peor) hablando aún en castellano¹⁰, pues lo que hacemos es traducir de nuestro dialecto á la lengua oficial¹¹, llevando de ordinario a la traducción los defectos mismos del dialecto traducido. Por otra parte, si los gallegos que saben y pueden algo, si la gente culta y fina de nuestra patria desprecia su dialecto, si le tiene en poco, si tolera impasiblemente que los extraños se burlen de él y digan que ni hablar sabemos, ¿contestará que no nos juzguen por la generalidad, por el ignorante vulgo? ¡Ah! Magnífica contestación de hijos que así tratan á la madre patria, á la patria que los vió nacer y de la cual obtienen con que comprar el pan que tal vez comen en extranjera tierra, sin acordarse de la instruccion, ni del bienestar de sus colonos, infelices seres dia y noche trabajando, regando con su sudor campos no siempre suyos y pasando hambre, mientras huelgan y de todo gozan sus señores...!” (1970: 125).

A reflexión lingüística de Valladares, certamente prexuízosa, non está exenta de paternalismo e de certa incongruencia¹². Para el, a fala popular está chea de vulgarismos e defectos, pero desculpa esta clase de falantes que non teñen acceso á educación (algo semellante

---

⁹ Esta mesma distribución dos falantes aparecía reflectida nos diálogos do *Compendio* de Mirás (1864). Véxanse tamén as alusións de Cuveiro ó respecto (1876: “A nuestros paisanos”).

¹⁰ Santamarina (1974b: 193) indicou que neste punto Valladares seguiu unha obra de Emilio Álvarez Giménez sobre defectos de linguaxe que cometen os galegos... falando castelán. A Valladares parécenlle máis imperdoables as faltas contra a linguaxe cando se fala castelán que cando se fala galego, pero tampouco explica por qué (¿por tratarse da lingua oficial, como el mesmo di? ¿por atoparse xa plenamente codificada?...).

¹¹ Non imos entrar agora no uso diferenciado que fai aquí Valladares dos termos “dialecto” e “lingua”. Sobre esta cuestión, *vid.* Henríquez Salido (1986: 462).

¹² A incongruencia no discurso non é privativa de Valladares, e atopámola con frecuencia nestes primeiros gramáticos e lexicógrafos. Tal vez a máxima expresión do discurso incongruente sexa o de Mirás que, se por unha parte pretende contribuir a que non se esqueza o estudio dos diferentes dialectos (1978: 10), por outro afirma redacta-la obra para contribuir á comprensión do galego “mientras no llegue un tiempo en que la civilizacion que allana las mayores dificultades, nos haga así como formamos una sola nacion, tambien de un mismo lenguaje” (1978: 6), sen contar coa desconcertante alborada final.

aparecía xa en Cuveiro 1876: “A nuestros paisanos”). Se o galego da época precisaba unha depuración, non era en tanto que galego popular, senón como lingua aspirante a calquera tipo de normativización ou fixación. O curioso é que se propoña como modelo precisamente o castelán, que impregnara o galego de multitude de préstamos e neoloxismos.

Polo demais, a alusión ó desprezo pola propia lingua dalgúns galegos e á burla de moitos foráneos responde a unha situación certa e secular (*vid.* xa en Rodríguez 1863: IX, que retoma a Sarmiento, e Pensado 1985). A preocupación pola imaxe exterior dos galegos aparecera tamén con moita intensidade en Cuveiro: “y se conseguiria por de pronto desterrar esa especie de salvajismo que se nota en medio de la civilizacion y cultura de nuestras ciudades y pueblos de importancia, y borrar de la mente de los que nos tienen por los más atrasados, esa idea errónea en que están” (1876: “A nuestros paisanos”). Se por unha parte se intenta libera-los galegos da súa fama de rústicos e ignorantes, por outra esta actitude non deixa de implicar unha fuxida do propio e unha dependencia de novo respecto do castelán (*vid.* Sánchez Palomino 1999a e 1999b).

2.4. *Toma de conciencia e motivación patriótica*

Interesante resulta a alusión á transmisión oral do galego (1884: VI, *supra*), pois é sabido que este empezaba a espertar tras un longo período plurisecular de ruptura da tradición escrita. Dalgunha maneira, Valladares pretende que se tome conciencia da lingua, aínda que os medios propostos sexan discutibles. Sobre esta toma de conciencia volve nos *Elementos*, cando, entre os motivos que explican a obra, destaca, a carón do desexo de xustifica-la ortografía empregada no *Diccionario*,

“Ver que en el último decenio del siglo diecinueve, apellidado de las luces, careciendo todavía de Academia regional de nuestro dialecto, carecemos de reglas gramaticales que tiempo es aprendan los niños en las escuelas y se generalicen luego entre las clases todas, si han de tener mediana conciencia de lo que en gallego hablen y más aún de lo que en gallego escriban” (1970: 9).

Aquí cómpre salientar cómo Valladares é consciente de que a lingua escrita, en particular, precisa dunhas regras nas que asentarse. Esta toma de conciencia que Valladares propugna enlaza coa motivación patriótica que se advirte tamén no prólogo do diccionario. En efecto, Valladares presenta o seu traballo como froito do amor á patria:

“el diccionario que, en prueba del acendrado amor á la madre patria, nos atrevemos á publicar” (1884: VIII-IX). E ós amantes da patria diríxese para defendelo, retomando de novo algúns dos tópicos que viñan sendo constantes na defensa e eloxio da lingua galega (*vid.* Hermida 1992: 136-137 e Sánchez Palomino 1999a): “Amantes de nuestra patria, de esta mimosa Galicia, donde en risueño paisaje, besado por el Ulla, y al compas de sus tiernos sencillísimos cantares, se meció la cuna de nuestra infancia...” (1884: VIII), igual que cando alude ás cántigas inseridas na obra, “que á la moral no ofenden y patentizan la suavidad, delicadeza y hermosura de nuestro dialecto, próximo, acaso, á desaparecer entre el humo de las locomotoras, ó á ser lastimosamente adulterado, efecto de la emigracion y otras circunstancias no aquí del caso” (1884: IX). Parece que Valladares se doe de ámbalas dúas cousas, e a súa obra podería constituír un intento de evitalas.

3. Deseño e estratexias

Unha primeira versión do diccionario quedou rematada, segundo indica o propio autor, o 30 de xuño de 1869. Contaba entón a obra con máis de nove mil trescentas voces. Pero ¿cal foi o procedemento seguido por Valladares para a recolleita de todo este léxico? Ou dito doutra maneira ¿de onde procede?

Desde o comezo, a tradición dicionarística galega tivo como un dos seus principais fíos conductores o desexo sempre constante de incrementa-lo volume de entradas que incluíran os dictionarios anteriores. Este criterio, que para a lexicografía actual non é por si mesmo indicio da superior valía dun diccionario, non debe ser examinado desde a óptica moderna. Hai que insistir unha vez máis en que o galego non estaba daquela, nin aínda hoxe, na mesma situación ca outras linguas próximas, coma o castelán e o portugués, perfectamente normativizadas e normalizadas (por máis que o portugués coñecese despois algunha reforma ortográfica). A penetración do castelán no galego era xa moi importante, carecíase de moitos estudos previos e de material de traballo no que asenta-lo labor lexicográfico (así, a penas se coñecía a tradición medieval; lembremos que, salvo no referente ás cantigas de Afonso X e a algúns trobadores, hai que agardar ata o 1886 para que se divulguen, por exemplo, composicións do *Cancioneiro da Vaticana* en *El idioma gallego* de Antonio de la Iglesia). É posible que con este afán de aumenta-lo caudal léxico, os primeiros lexicógrafos galegos aspirasen a equipara-la súa lingua ás linguas veciñas, que

dispoñían de repertorios moito máis voluminosos. En calquera caso, grazias a ese afán, puido coñecerse e conservarse unha parte importante do léxico galego.

Pois ben, este mesmo afán atopámolo en Valladares. Pero, ¿que procedementos se seguían, e en concreto de cales se valeu Valladares, para procura-lo incremento do volume de entradas?

3.1. Integración do léxico dos dicionarios anteriores

É sabido que foi procedemento usual na tradición dicionarística galega durante moito tempo a integración sucesiva do léxico dos dicionarios anteriores. Así foi sinalado xa por Santamarina (1974a: 90), quen o considera causa da transmisión de moitos erros pertinaces na lexicografía galega. Consegúanse deste xeito dous obxectivos de golpe: que o corpus léxico do galego fose ampliándose, obxectivo polo cal o procedemento debía de considerarse lexítimo, e que a propia obra aparecese como superior ante os contemporáneos. Rodríguez non puido facelo por se-lo primeiro, se ben el tomou moitas voces de Sarmiento, entre outros, pero Cuveiro xa incorporou a Rodríguez, e así sucesivamente, o que non exclúe que manexasen tamén outras fontes. Valladares non é unha excepción. El mesmo indícanos sen ningún pudor (ou se se quere, con honradez) que refundiu o traballo dos seus predecesores:

“nosotros, entendiendo que lo importante en un diccionario es el número mayor de voces, con buena ortografía escritas y exactamente definidas, trabajamos á este fin con esmerado celo en cuantos ócios nos dejaron nuestras ocupaciones, así públicas, como privadas; refundimos en nuestro trabajo los del señor Rodríguez, señora Castro de Murguía y señor Mirás,” (VII).

Precisamente o motivo de revisa-la primeira versión da obra foi o desexo de incorporar a ela novas voces que lle chegaran fundamentalmente do dicionario de Cuveiro, publicado no 1876. Á falta dun estudio pormenorizado que desvele cómo e en qué medida cada un destes dicionarios inclúe os demais, cómpre dicir de momento que Valladares non se limitou a copiar tódalas entradas das obras anteriores, tal e como nelas figuraban. Intentando confeccionar unha obra que superase as precedentes, levou a cabo un certo proceso de selección, eliminando o que naquelas lle parecía equivocado e incorporando elementos novos. O proceso fíxoo de acordo cos seguintes parámetros:

1º. Elimina-las formas que evidenciaban fenómenos da fala

popular, que Valladares consideraba rústicos e groseiros, como a gheada e o seseo, motivo fundamental da súa crítica ó glosario de Mirás.

2º. Non dar cabida ós topónimos, como fixera Rodríguez. Efectivamente, no primeiro diccionario galego aparecían entradas como *Asorey*, *Brandaris*, etc. É obvio que, de acordo cos criterios da lexicografía actual, Valladares móstrase acertado ó considerar que este tipo de voces son máis propias dun diccionario xeográfico que dun diccionario de lingua (1884: VII). Non utiliza, sen embargo, o mesmo criterio para os antropónimos, ós que si dá entrada (*Frolencio*, *Frolentino*...).

3º. Prima-las voces usuais fronte ás inusitadas e ós arcaísmos. Valladares declara que non se serviu do diccionario de Cuveiro no tocante ás voces inusitadas, e si ás usuais, das que tomou unhas dúascentas (tampouco explica por qué só recolleu unhas cantas, podendo doutro modo aumentar aínda máis o volume de entradas da súa obra): “utilizando de la del señor Cuveiro, más que lo muy antiguo, lo necesario, ó de actualidad, prescindimos casi de las inusitadas y copiamos de las en uso unas doscientas” (1884: VIII), co que de novo aparece a vertente práctica e utilitaria.

3.2. *Introducción de voces novas*

Se se pretendía aumenta-lo número de entradas do diccionario precedente, que á súa vez xa recollera as dos anteriores, e ademais achegar algunha novidade, non abundaba loxicamente con incorporar gran parte do seu léxico. Había que introducir entradas novas. Cuveiro recorrera en boa medida ós arcaísmos, aínda que tamén dera paso a termos usuais e familiares. Valladares parece preferir estes últimos: “introducimos algunas familiares y casi inusitadas en el habla de Castilla, pero muy comunes entre nuestros labradores” (1884: VII). Coa mención ó inusitado destas voces na fala de Castela, Valladares activa en certo modo o criterio diferencialista, presente en maior ou menor medida na lexicografía galega desde o primeiro diccionario. En efecto, Rodríguez deixou sentado que omitía as voces comúns co castelán (1863: X)¹³. Sen embargo, este criterio chocaba abertamente co desexo de incrementar sempre máis o volume de entradas, pois non

---

¹³ Con todo, apresurémonos a dicir que esta exclusión non é total; sempre aparece algunha palabra, como *mama* ou *careta* en Rodríguez (aínda que no último caso non se ofrece correspondencia en castelán, senón definición). Cuveiro, ó lado de voces que puideran ser especificamente castelás, e que introduce pola beleza ou utilidade do que designan, inclúe tamén voces comúns (“que se pronuncian muy a menudo del mismo modo que en castellano”, 1876 “Al lector”).

había máis que recoller tódalas palabras que o galego comparte de forma natural co castelán para que o número de voces aumentase considerablemente. Unha das razóns que poden servir para interpretar este criterio, presente igualmente na tradición gramatical, sería o feito de que estes autores consideraban innecesario explica-lo que era común e, polo tanto, por vía do castelán, sobradamente coñecido; así o manifestaron con claridade moitos gramáticos (Mirás, Saco...). A explicación sería igualmente válida para os dicionarios, tendo en conta o seu carácter bilingüe e o obxectivo de utilidade que se persegue, no sentido de facilita-la comprensión do galego por parte dos castelanfalantes (ou, en todo caso, a intercomprensión mutua; *vid.* a este respecto Pensado, en Lorenzo 1988: 251¹⁴). De calquera xeito, evidencia claramente unha vez máis a dependencia do galego respecto do castelán cando se emprende o estudio científico da lingua.

Por outra banda, a forte penetración de castelanismos, apreciable xa na lingua galega da época, podía dificulta-la diferenciación das voces importadas das autóctonas, sobre todo para estes voluntaristas estudiosos do galego, non sempre coa formación lingüística adecuada e carentes de estudos que permitisen coñecer moitas voces dialectais. E dado que na súa gramática Valladares se manifesta en contra da introducción abusiva de castelanismos (1970: 21), poderíamos atopar aquí, no caso do noso autor, un motivo máis para a exclusión de moitas voces comúns a ámbalas dúas linguas.

Sen embargo, a pesar do dito ata aquí, Valladares non rexeita de todo a inclusión de voces comúns co castelán. Polo contrario, abre a man a determinadas palabras, que marca xustamente coa abreviatura “com. Voz comun, que lo mismo significa, lo mismo se escribe y pronuncia en gallego que en castellano”, sen que saibamos moi ben o motivo (quizais o feito de pertencer a campos semánticos concretos). Así, se non inclúe voces como *amigo*, *amor* ou *mesa*, dá paso a outras, como *barullo*, *comadre*, *enredo*, *hucha*, *merluza*, *palurdo*, etc. E ademais, introduce voces comúns co castelán antigo, que sinala coa abreviatura “ant”. En concreto, declara “sinalar” “entre las gallegas,

---

¹⁴ Parécenos, non obstante, un tanto xeneralizador o xuízo que emite Pensado sobre os primeiros dicionarios galegos: “Así como as gramáticas están feitas para que a lingua quede fixa e teña esplendor, a de Mirás era todo o contrario: facía unha gramática para que, en tanto non morrera o galego, os casteláns tivesen tempo de descifrar, de descodifica-la lingua. Este mesmo concepto era o que dominaba nos dicionarios. O dicionario era un elemento supletorio para que os falantes casteláns, cando visen unha palabra galega, fosen ó dicionario e a consultasen” (en Lorenzo 1988: 251). Como vemos, o obxectivo utilitario na liña sinalada polo ilustre profesor non sempre era o único, e a carón seu existía tamén unha motivación “patriótica” polo menos nalgunhas destas obras, aínda que podía estar máis ou menos explícita.

aquellas que, no obstante pasar por tales en Galicia, figuran como anticuadas en castellanos diccionarios” (1884: VIII). De novo o castelán como lingua de referencia.

Non se trataría da inclusión de arcaísmos, como fixera en parte Cuveiro, senón de indica-las voces comúns entre a etapa medieval do castelán e a contemporánea do galego. De tódalas maneiras, no fondo deste interese de Valladares por salientar dita coincidencia, pode esta-la crenza, procedente do século XVIII pero aínda bastante estendida daquela, de que o galego fora unha fase antiga do castelán ou de que estivera na base da formación desta lingua. Así se manifesta Pensado (1988: 53):

Entre los estudiosos del siglo XVIII y XIX, desconocedores de los progresos de la filología románica y de la ciencia del lenguaje, fue casi un postulado que el gallego era una fase antigua del castellano; en consecuencia, un arcaísmo castellano, aunque no estuviese justificado con un texto gallego, puede, sin el menor escrúpulo, pasar por gallego.

Á falta dun estudio pormenorizado que amose ata qué punto son correctas as presuntas voces galegas que aparecen como arcaísmos nos dicionarios casteláns, coidamos que esta idea forma parte efectivamente dunha serie de crenzas bastantes comúns entre os estudiosos da época. Durante o Rexurdimento, estivo bastante estendida a idea de que o galego era a lingua máis antiga da Península e que a partir dela se orixinaría o castelán (*vid.* Hermida 1992: 100-105), ou, cando menos, que tería unha parte importante na súa formación. Este argumento esgrimíase coa pretensión de prestixia-lo galego. O que ocorre, como é sabido, é que o galego, como lingua iberorrománica máis conservadora có castelán, comparte de forma natural con este certo número de palabras que caeron en desuso no castelán moderno, ou que perviven no castelán dialectal. O curioso é que Valladares inclúa estas palabras coa referencia “ant.”, ”voz anticuada en dicionarios castellanos”.

Canto ó procedemento empregado para recompilar este léxico “novo”, dous son os métodos que se nos mencionan e que serán igualmente recorrentes na tradición galega. Un, o propio traballo de recolleita. Nun principio, Valladares declara que o fixo con “incesante perseverancia” (1884: VIII), sen indicar de qué maneira; para a versión definitiva, dinos xa que foi recompilando “en diferentes puntos de Galicia”, salientando así a procedencia oral e diversa do seu léxico¹⁵. Outro, a recepción de palabras “altruistamente doadas” por outras

---

¹⁵ Mirás, moito máis explícito, declaraba: “es sí, oído de viva voz á diferentes gallegos de todos lugares, cuyo costoso trabajo apuró mi paciencia al tenerlos que observar [*sic!*] por espacio de tres años hasta conseguir mi intento” (1978: 10).

persoas. Así, para a redacción final, recolleu as que lle fixo chegar Gumersindo Laverde Ruiz, que poden ser parte das que figuran ó final da obra como apéndice (“Suplemento y adiciones”).

Chega así a configurar unha obra de 10600 palabras, 460 refráns, proverbios e dicires, fragmentos poéticos e 242 cántigas, ó que engade un “lixeiro vocabulario científico” (1884: IX) con léxico relativo ás plantas, que aparece ó final e consta de duascentas sesenta e nove entradas. Tanto os refráns, proverbios e dicires, coma os fragmentos poéticos e cántigas van incluídas no corpo do dicionario. A obra conta tamén con dúas páxinas coas “erratas mas notables”. Unha obra heteroxénea, segundo viña sendo habitual na tradición lexicográfica e gramatical¹⁶. Co paso do tempo os traballos iranse limitando ó puramente gramatical e lexicográfico. Canto ó interese de Valladares polas cántigas, xa vén de vello, pois é autor dun *Cantigueiro Popular* (1867) e dun *Apéndice ó Cantigueiro Popular* (1879). Doce anos máis tarde, no 1896, tiña xa preparado un “Nuevo Suplemento al Diccionario Gallego-Castellano”, onde fai constar que 259 vocábulos lle foron facilitados por diferentes personaxes da cultura galega. E, segundo o autor do prólogo á edición dos *Elementos*, no 1902 rematara un “Nuevo Apéndice al Diccionario Gallego-Castellano” (para estes datos, *vid.* 1970: 8).

3.3. Información dos artigos

Antes quedámonos coa afirmación de Valladares de que o importante era o maior número de voces, pero a continuación engadía “con buena ortografía escritas e exactamente definidas” (1884: VII). Deste xeito, enlaza os principais compoñentes do que debe ser un bo dicionario e un léxico normativo: non abonda co volume de entradas, senón que estas deben ser escritas coa ortografía adecuada e levar unha definición precisa.

A preocupación de Valladares pola cuestión ortográfica é co-

---

¹⁶ Fixémonos, por exemplo, no título da obra de Mirás: *Compendio de gramática gallega-castellana, con un vocabulario de nombres y verbos gallegos y su correspondencia castellana, precedido de unos diálogos sobre diferentes materias. Un grandioso poema de 100 octavas titulado La creacion y redencion. Un extracto de Fábulas de los mejores fabulistas así como algunas del autor* (1864). Os mesmos *Elementos* de Valladares (1892), aínda que non o reflectan no título, levan a modo de apéndice voces agrupadas por campos semánticos, nomes de persoas, titulares de parroquia, modismos, refráns, frases célebres, algunha traducción e “poesías diferentes”. Tamén Saco (1868) inclúe unha escolma de textos literarios, unha colección de refráns, unha relación de nomes propios coas equivalencias en castelán, etc. Á parte da intención de dar a coñecer numerosos datos, interesaba moito proporcionar mostras do cultivo literario da lingua.

ñecida, pois participou na polémica que, no seu tempo, afectou sobre todo á representación da fricativa prepalatal xorda (*vid.* a este respecto, González Seoane 1992: 65-129¹⁷). Polo demais, é a única alusión que fai, sen que tampouco nas notas previas explique cal é o sistema gráfico empregado (límitase a dicir que as palabras que non se atopen no g, se busquen no x, e viceversa). Noutro lugar vimos cómo Cuveiro insistía na necesidade de unifica-la ortografía, preocupado polo que consideraba situación anárquica do galego a este respecto (*vid.* Sánchez Palomino 1999b). Canto ás definicións, cómpre indicar que Valladares ponderara xa este aspecto no diccionario de Rodríguez (1884: V).

Pero Valladares engade outro elemento moi importante desde o noso punto de vista na conformación dos artigos: a exemplificación, aínda que non sexa sistemática. Ademais, a exemplificación realízase con textos de diversa procedencia (de invención propia, textos literarios, refráns e cántigas populares...), en consonancia co que postula a moderna metalexigrafía. Tamén se mostra acertado na decisión de non traduci-los exemplos para non desvirtualos:

...compuesto de más de nueve mil trescientos vocablos, porcion de ellos ilustrada y amenizada con ejemplillos, ora de cosecha propia, ora de populares cantos y refranes, ora de escogidas poesías, en cortisimos fragmentos copiadas; cantos, refranes y fragmentos que no traducimos, á fin de que el lector lo verifique, familiarizándose así con nuestro libro (1884: VIII).

3.4. *A provisionalidade do diccionario*

Valladares salientaba a utilidade dun “completo” diccionario galego-castelán (*vid. supra*, 1884: VI). O adxectivo “completo” non debe pasarnos desapercibido, pois incide sobre todo na idea xa comentada de que é importante recompila-lo maior número posible de voces no diccionario. Pero se este obxectivo é hoxe en día ambicioso, moito máis o era daquela. Disto era consciente o noso polígrafo; de aí que a seguir recoñeza as dificultades que comporta tal tarefa para unha soa persoa e propoña un plan para a confección de tal diccionario:

comprendemos no menos la casi imposibilidad de llevar á cabo tamaño empresa, á no mediar el concurso de las cuatro provincias gallegas, concurso fácil si sus Diputaciones entre sí quisieran entenderse y

---

¹⁷ Destacaremos simplemente que, en opinión de González Seoane, a terceira vía que pretendía abrir Valladares entre os foneticistas e os etimoloxistas non deixa de ser tamén unha opción dependente do castelán; denomínaa “jotista” e só coincide cos etimoloxistas na representación triple do fonema.

ofrecer digno premio cada una al mejor que en la suya respectiva se presentase. Tendríamos entonces diccionarios parciales de todas ellas, materiales suficientes copiados y, en su vista, una sociedad de personas competentes, representantes de las cuatro provincias hermanas, formaría luego el diccionario general de nuestro antiguo reino. (1884: VI)

A conciencia de que o propio traballo é incompleto e, por iso mesmo provisional¹⁸, encaixa perfectamente nos inicios da tradición dicionarística galega. Trátase, ó noso modo de ver, dun valor moi positivo, xa que responde a unha visión clara de cal era a situación da lingua galega daquela e da medida das propias forzas. Porque, como dixemos noutro lugar (Sánchez Palomino 1999b), non estamos diante dunha mera “captatio benevolentiae”. O galego non dispoñía dun repertorio léxico “censado” e “cotexado” (na medida en que isto é posible co léxico, pois xa sabemos que se trata dun repertorio aberto), e esta precariedade da lingüística galega actúa en descargo de moitas das imperfeccións que presentan estas obras iniciais. Aínda hoxe en día, xusto é dicilo, quen traballa no ámbito da lexicografía atopa non poucas dificultades no seu labor, inherentes á propia situación da lingua galega e dos estudos existentes sobre ela.

Os lexicógrafos pioneiros decátanse dos problemas que comporta a recompilación do léxico e saben que o volume de voces por eles recollidas é minúsculo en relación co doutras linguas veciñas, en parte polas condicións nas que se atopa o léxico galego (penetración de castelanismos, non sempre doados de sinalar, necesidade de máis estudos pormenorizados, escaso coñecemento da lingua medieval, etc.), en parte pola xeografía humana e física de Galicia, en parte pola súa propia falta de preparación lingüística. Por iso, desde o principio, formulan a necesidade de elaborar un diccionario completo do galego, chámennlle “verdadero”, como di Cuveiro (1876: “A nuestros paisanos”), ou “general”, como di Valladares (*vid. supra*, 1884: VI). Galicia necesitaría dun completo diccionario galego para a súa reconstrución cultural (lembrems que o diccionario encerra o espírito do pobo); a sociedade galega tamén o necesitaría porque, entre outras razóns, é unha obra útil para a comprensión entre falantes de distintas linguas, e a propia lingua galega para equipararse ás outras “grandes linguas de cultura”.

Pero como a necesidade dun diccionario, por limitado que fose,

---

¹⁸ Este é o sentido que nós damos ó termo “provisional”, diferente do que lle outorga Pensado cando fala en particular da gramática de Mirás como obra que se elabora sen ánimo de fixa-la lingua, cunha vixencia limitada, ata que a lingua galega desaparezca (*vid. Lorenzo 1988: 251 e n. 14 do presente traballo*).

era urxente (lebrémo-las palabras de Valladares neste sentido), os lexicógrafos van ofrecendo as súas obras, co orgullo de seren os primeiros en levar a cabo esta tarefa, pero tamén coa modestia de quen sabe que o seu traballo non é definitivo. Así, son frecuentes as manifestacións no sentido de que o que presentan son os alicerces do futuro diccionario. A. de la Iglesia, por exemplo, consideraba o diccionario de Rodríguez como unha “base para que sobre ella edifiquen á lo sucesivo los estudiosos el monumento que él trataba de levantar á nuestra literatura” (1863: VII-VIII)¹⁹. Valladares declara que “ya que individualmente solo esto hemos podido hacer, sea nuestro modestísimo trabajo razon estimulante para que hagan otros mucho más” (1884: VIII).

Consciente Valladares de que o labor de recompilación léxica non pode ser obra dunha soa persoa, propón un plan que pasa pola recolleita de datos nas catro provincias galegas. A idea non é nova; Cuveiro xa se expresara en termos semellantes no seu diccionario, retomando a idea doutros intelectuais, o que indica claramente que a elaboración dun diccionario era cousa debatida por necesaria²⁰:

Algunos amantes de nuestra literatura patria han manifestado en varias ocasiones la conveniencia de reunirse en un centro dado cierto número de personas de cada una de las cuatro provincias y aun de los partidos judiciales, para que, provistos de datos, pudiesen arreglar un verdadero diccionario; pero es preciso confesar que para esto se requiere, además de una iniciativa eficaz, un patriotismo, constancia y decisión á toda prueba, y que solo podria llevarse á cabo si de las Diputaciones provinciales partiese el empeño de conseguirlo (1876: “A nuestros paisanos”).

Se acaso, a proposta de Valladares é máis concreta, ó formular cal podería se-lo procedemento para recoller eses datos: un premio convocado por cada unha das catro deputacións galegas. O seu plan era que se elaborasen vocabularios parciais por provincias, como paso previo ó “diccionario xeral” que habería de ser finalmente confeccionado por unha “sociedade de persoas competentes” das catro provincias. Detrás destas propostas atopábase ás veces a percepción que da lingua galega tiñan moitos autores como moi fragmentada dialectalmente e aínda anárquica. Esta era a idea de Cuveiro. Por outro lado, as

---

¹⁹ Non hai que esquecer, polo demais, que o diccionario de Rodríguez estaba incompleto á morte do autor; A. de la Iglesia introduciu voces e modificacións e publicouno postumamente.

²⁰ A concepción do diccionario como elemento clave na construción do idioma e do país está na base da constitución da Academia Galega, por exemplo, e do debate previo á mesma.

mencións do tipo “sociedade de persoas competentes” sitúannos probablemente no debate previo á constitución da Academia (*vid.* Alonso Montero 1988).

Mentres chega ese momento, os lexicógrafos van propoñendo pequenas solucións “de urxencia”. Xa Rodríguez aludía á necesidade de que se completase a súa obra, de maneira que cada quen puidese face-las súas observacións, “y remitirlas á una persona mancomunadamente para que refunda y ordene los trabajos de todos” (1863: IX). Cuveiro, pola súa banda, declara que deixa un espacio en branco ó final de cada letra para que cada un vaia engadindo o que bote en falta “y de este modo se conseguirá algun dia confeccionar un diccionario completo, contentándonos por nuestra parte con iniciarlo”; do mesmo xeito, deu a le-la obra a “moitos paisanos” (aínda que unha vez comezada a impresión) para “añadir ó quitar lo que pareciese mas adecuado” (1876: “A nuestros paisanos”).

Tras estas propostas pode esta-la idea de que o diccionario galego debe ser cousa de todos (quizais a isto se refería tamén Valladares ó dicir que o diccionario era un “libro popular”) e que debe reflecti-la fala de todo o pobo, superando, pois, as visións parciais ou inclinadas só a determinadas realidades dialectais. Existe, pois, un intento de globalización, de integración das diferentes realidades dialectais, moi visible na proposta que recolle Valladares. Agora ben, se este labor é complicado cando se trata de redactar unha gramática unitaria, moito máis o é no caso do diccionario, pois a diversidade e a dispersión das unidades léxicas é moito maior cá das gramaticais, e o seu labor de recolleita máis complexo.

3. *Conclusiones*

É certo que a elaboración do diccionario de Valladares responde ós vectores recorrentes na tradición dicionarística galega máis alá incluso dos primeiros momentos: por un lado, a motivación patriótica, no sentido de que o diccionario se concibe como medio para prestar un servizo a Galicia e á lingua galega; por outro, a utilidade. Pero tamén incorpora elementos novos. Así, o feito de entende-lo diccionario como unha obra útil non só para facilita-la comprensión entre falantes de linguas distintas, e en particular a dos galegofalantes por parte dos castelanfalantes, senón tamén para perfecciona-la lingua galega e mesmo para estende-lo coñecemento do castelán. Esta última consecuencia, que en Valladares convive coa reivindicación do galego e o desexo de contribuír á súa pervivencia, procedería da adopción dun modelo de corrección culto e castelanizante, claro no caso da sintaxe e

da pronunciación é máis incongruentemente formulado no caso do léxico, que quizais constituía o elemento máis negativo da obra, por riba da práctica, común cos predecesores e sucesores, de aborda-lo léxico galego tomando como punto de referencia o castelán.

Outro elemento novo aparece na concepción do dicionario como obra popular, detrás da cal podería atoparse a identificación entre lingua e pobo típica do Romanticismo, pero tamén a idea de que o dicionario debe reflectir a lingua de tódolos falantes.

No relativo á confección interna da obra, Valladares non se limita a incorporar sen máis o léxico das anteriores, senón que segue certos criterios selectivos. Á falta dun estudio detallado, parece que esta obra levaría o selo de dicionario da lingua viva “ma non troppo”, ó incluír por unha parte palabras usuais e familiares, pero rexeitar por outra fenómenos da fala popular e incidir dunha maneira especial nas voces que o galego comparte co castelán antigo.

Cómpre subliñar igualmente a preocupación que o autor manifesta non só polo número de entradas, senón tamén por dotalas dunha ortografía axeitada e unha definición correcta, sen esquecer a importancia da exemplificación de procedencia diversa como ilustración do uso.

Por último, consideramos que ata o momento non se salientou debidamente a importancia que, ó noso modo de ver, ten a conciencia demostrada por Valladares, e compartida coa tradición anterior, de que a súa obra é incompleta e provisional. Esta conciencia implica o coñecemento da situación na que se atopaba a lingua galega e o seu estudio científico, así como da propia capacidade ante esa situación.

Bibliografía

- Alonso Montero, Xesús (1970): *Constitución del gallego en lengua literaria. Datos de una problemática cultural y sociológica en el siglo XIX*. Lugo: Celta.
- Alonso Montero, Xesús (1988): “Prehistoria da Academia Galega. Á procura da norma culta de 1875 a 1905”. *Grial* 99, 8-17.
- Carballo Calero, Ricardo (1970): *O señor de Vilancosta*. Santiago: Universidade.
- Cuveiro Piñol, Juan (1876): *Diccionario gallego*. Barcelona: Establecemento Tipografico de N. Ramírez y C^a.
- Fernández Rei, Francisco (1990): *Dialectoloxía da lingua galega*. Vigo: Xerais.
- González Seoane, Xosé Ernesto (1992): *A ortografía e a gramática do galego nos estudos gramaticais do século XIX e primeiros anos do XX*. Tese de doutoramento inédita. Santiago de Compostela: Universidade.
- González Seoane, Xosé Ernesto (1994): “Concepcións do galego estándar nos gramáticos galegos do século XIX”, in Ramón Lorenzo (ed.): *Actas do XIX Congreso Internacional de Lingüística e Filoloxía Románicas (Universidade de Santiago de Compostela, 1989)*. A Coruña: Fundación “Pedro Barrié de la Maza, Conde de Fenosa”, 75-88.
- Henríquez Salido, M^a do Carmo (1986): “As gramáticas do galego do século XIX”, in *Actas do I Congreso Internacional da Língua Galego-Portuguesa na Galiza (Ourense, 1984)*. A Coruña: AGAL, 445-467.
- Hermida Gulías, Carme (1992): *Os precursores da normalización. Defensa e reivindicación da lingua galega no Rexurdimento (1840-1891)*. Vigo: Xerais.
- Lorenzo, Ramón, ed. (1988): “Sesión de traballo sobre proxectos de lexicografía”, in *Coloquio de Lexicografía (Santiago, 1986)*. Anexo 29 de *Verba*. Santiago de Compostela: Universidade / Xunta de Galicia, Consellería de Cultura, 249-273.

- Mirás, Francisco (1978): *Compendio de gramática gallega-castellana* (Santiago: Establecimiento tipográfico de Manuel Mirás, 1864). Ed. facsímile da primeira edición. Madrid: Akal Editor.
- Nebrija, Antonio de (1992): *Gramática de la lengua castellana* (1492). Ed. crítica de Antonio Quilis. Madrid: Ediciones de Cultura Hispánica.
- Pensado, José Luis (1976): *Contribución a la crítica de la lexicografía gallega. I. El Diccionario Gallego-Castellano de F.J. Rodríguez y su repercusión en la lexicografía gallega*. Salamanca: Universidad.
- Pensado, José Luis (1985): “Sociología de nuestras primeras gramáticas”, in *El gallego, Galicia y los gallegos a través de los tiempos (Ensayos)*. La Coruña: La Voz de Galicia, 41-49.
- Pensado, José Luis (1988): “La lexicografía gallega decimonónica”, in Ramón Lorenzo (ed.): *Coloquio de Lexicografía (Santiago, 1986)*. Anexo 29 de *Verba*. Santiago de Compostela: Universidade / Xunta de Galicia, Consellería de Cultura, 49-56.
- Rodríguez, Francisco Javier (1863): *Diccionario gallego-castellano*. Publicado por Antonio de la Iglesia y González. A Coruña: Hospicio Provincial.
- Saco Arce, Juan. A.(1868): *Gramatica gallega*. Lugo: Imprenta de Soto Freire.
- Sánchez Palomino, M^a. Dolores (1999a): “El primer diccionario gallego y sus motivaciones: relación con las ideas de su tiempo”, in Marina Maquieira / M^a. Dolores Martínez Gavián (eds.): *Actas del II Congreso Internacional de la Sociedad Española de Historiografía Lingüística (Universidad de León, 1999)*. No prelo.
- Sánchez Palomino, M^a. Dolores (1999b): “A postura de Cuveiro ante o diccionario e a lingua”, in Rosario Álvarez Blanco / Dolores Vilavedra (coords.): *Homenaxe ó profesor Xesús Alonso Montero*. Santiago de Compostela: Universidade. No prelo.
- Santamarina, Antón (1974a): “Diccionarios”, *Gran Enciclopedia Gallega* 9, 90-92.
- Santamarina, Antón (1974b): “Gramática”, *Gran Enciclopedia Gallega* 16, 191-195.
- Sarmiento, Ramón (1986): “Sentimento e ideología sobre a lingua gallega no Ressurdimento”. *Actas do I Congreso Internacional da Língua Galego-Portuguesa na Galiza (Ourense, setembro de 1984)*. S.l.: AGAL, 163-171.
- Valladares, Marcial (1884): *Diccionario gallego-castellano*. Santiago: Seminario Conciliar Central.

Valladares Nuñez, Marcial (1970): *Elementos de gramática gallega*
(*Vilancosta, 1892*). Vigo: Galaxia.